

CHARAKTERYSTYKA WYBRANYCH PRZYKŁADÓW MIAST IDEALNYCH, MOTYWOWANYCH WIZJĄ SPOŁECZNĄ. CZĘŚĆ I¹

CHARACTERISTICS OF THE CHOSEN EXAMPLES OF IDEAL CITIES MOTIVATED BY SOCIAL VISION. PART I

Ernestyna Szpakowska

Dr inż. arch

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Katedra Architektury Mieszkaniowej

STRESZCZENIE

Artykuł charakteryzuje 12 wybranych przykładów miast idealnych od czasów odrodzenia po wiek XX, których autorzy podali jako motywację „napisania” miast konkretną doktrynę społeczeństwa podporządkowanego: religii, systemowi monarchistycznemu lub klasowemu. Charakterystyka oparta została na autorskiej systematyce, oderwanej od okresu powstania przykładów.

Słowa kluczowe: miasto idealne, Christianapolis, Cité Contemporaine, Freudenstadt, Karlsruhe, Miasto Dwupoziomowe, Panoptykon, Redukcje, Sebastiano Serlio, Sforzinda, Zamość, Zion.

ABSTRACT

This paper describes 12 examples of ideal cities since the Renaissance until the 20th century; the examples, whose authors gave certain social doctrines as motivations of “writing”, their cities: religion, monarchy or class society. The characteristic is based on the author's systematic, independent of the time of creating the examples.

Key Words: ideal city, Christianapolis, Cité Contemporaine, Freudenstadt, Karlsruhe, Two-level City, Panopticon, Reductions, Sebastiano Serlio, Sforzinda, Zamość, Zion.

---

¹ Artykuł opracowano w oparciu o rozprawę doktorską pt *Architektura miasta idealnego*, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury 2011, Promotor: Prof. dr hab. inż. arch. Dariusz Kozłowski.

Według filozofa Bronisława Baczko wyczuwalne dla odbiorcy podobieństwo utopijnych wizji miasta przywołuje wrażenie, iż ich twórcy „zajmowali się li tylko wciąż na nowo wymyślaniem tego samego miasta”². Celem prezentowanych poszukiwań było odnalezienie analogii w architektonicznych wizjach miast idealnych – podobieństw niezależnych od okresu ich pochodzenia, czy też pobudek tworzenia (motywacji społecznych, funkcjonalnych czy estetycznych).

Zebrane przykłady miast motywowanych wizją społeczną zgrupowane zostały według genezy: religii lub ustroju społeczno – politycznego. Forma powyższych miast odzwierciedla słowa Roberta Beruera: „Architektura to skonkretyzowana władza; architektura jest materializacją norm społecznych.”³

MIASTO RELIGIJNE

Spiro Kostof uznaje miasto za układ odzwierciedlający „wiarę i władzę”. W mieście warunkowanym głównie religią przestrzeń urbanistyczna to przestrzeń rytualna. Jednocześnie wiara staje się nieodłącznym elementem ustroju politycznego i – jeśli nie nastąpi sekularyzacja władzy – głowa kościoła i władca świecki są często tą samą osobą, a ośrodek kultu religijnego i administracji jednym obiektem z architekturą otaczającego je miasta w tle.⁴

Począwszy od pierwszych ośrodków miejskich formowanie tkanki miasta następowało równolegle z kształtowaniem struktury władzy świeckiej i rytuału religijnego. Budowanie siedzib ludzkich w epoce starożytności (jak widać na przykładach miast chińskich i indyjskich) w oparciu o magiczne modele wszechświata poczytywano jako drogę do osiągnięcia bezpieczeństwa, stabilizacji i harmonii życia ludzkiego.⁵ Nowożytne miasta religijne zakorzenione były w średniowiecznych – formowanych wokół trzech ośrodków: klasztoru, gildii i kościoła parafialnego. Przykładem archetypicznego miasta religijnego jest średniowieczne założenie monastyczne, w którym osoba biskupa skupiała w sobie jednocześnie władzę kościelną i świecką.⁶

W okresie kolonizacji *Nowego Świata* (I poł. XVIIw.) Jezuici tworzyli na obecnych terenach Brazylii i Paragwaju katolickie *reducciones* – miasta liczące ostatecznie łącznie ponad 100 000 mieszkańców, w których miejscowi Guarani „*ad vitam civilam et ad acclesiam reducti sunt*”.⁷ Z kolei kształt przestrzenny miasta Zion (J. Smith, 1833) – koncepcji zrealizowanej w postaci Salt Lake City – miał zostać objawiony społeczności Mormonów przez Josepha Smitha „jako miejsce powtórnego przybycia Mesjasza na przełomie tysiącleci”. W Christianapolis natomiast – chrześcijańskiej wizji Andreae (1619) – „około czterystu obywateli żyje w wierze religijnej i pokoju najwyższego porządku”⁸.

Pierre Lavedan formułuje tezę, zgodnie z którą miasta religijne to ośrodki stworzone dla ochrony przed prześladowaniem, czego dowodzić miało pojawianie się podobnych obiektów szczególnie licznie w epoce kontrreformacji, a ilustrować miasto Freudenstadt

² B. Baczko, *Utopian Lights: The Evolution of the Idea of Social Progress*, [w:] Z. Bauman, *O ładzie, który niszczy i o chaosie, który tworzy, czyli o polityce przestrzeni miejskiej*, [w:] Kultura i Społeczeństwo, nr 4, Warszawa 1996, s. 8.

³ R. Breuer, *Der Stadtebau als architektonisches Problem*, [w:] W. Sonne, *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003, s. 31.

⁴ S. Kostof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991, s. 162, 164, 165.

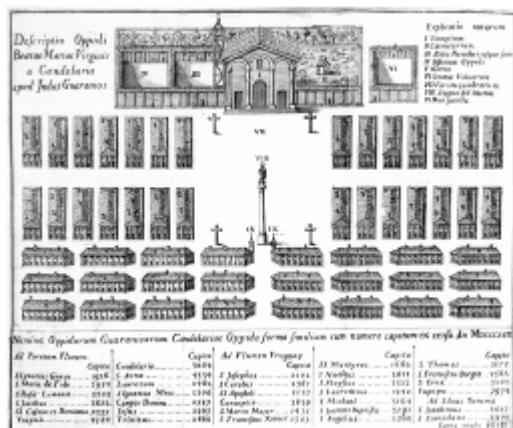
⁵ K. Lynch, *Good City Form*, Cambridge, Massachusetts 1994, s. 73.

⁶ Niekiedy wprowadzając zarządzanie militarne w poczuciu zagrożenia anarchią i pokusami życia świeckiego. [w:] Mumford, *The City in history, Its origins, Its transformations, Its Prospects*, London 1961, s. 247

⁷ „Sprowadzeni zostali do życia obywatelskiego i do Kościoła.” [w:] J. Lacouture, *Jezuici*, Warszawa 1998, s. 423.

⁸ L. Mumford, *The City... op.cit.*, s. 83.

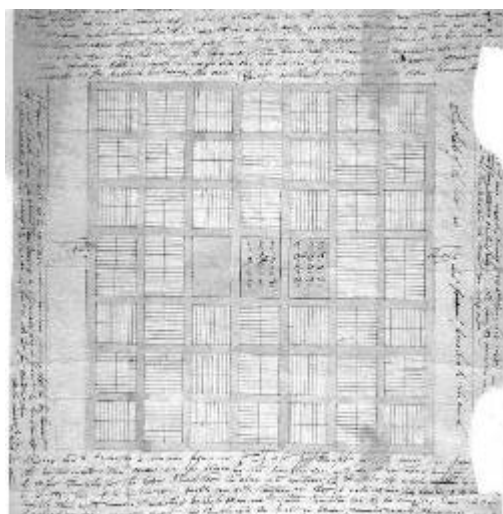
(H. Schickhardt, 1599), zgodnie z jedną z hipotez założonego dla uciekinierów protestanckich z południowo-zachodnich Niemiec.⁹

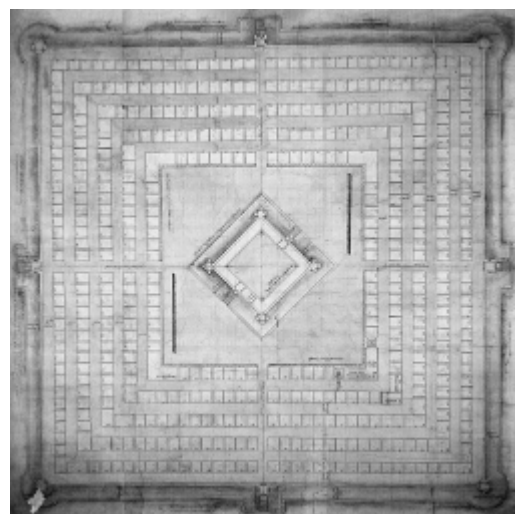
Ryc. 1 / fig. 1. Zakon Jezuitów, Reduction Paraguaj, M. Peramas *De vita et moribus tredecim virorum paraguacorum*, Źródło / source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002, s.80.

Ryc. 2 / fig. 2. J.V. Andreae, Christianapolis, *Republice christianopolitanae descriptio*, Źródło / source: R. Eaton, op.cit., s.70.

Ryc. 3 / fig. 3. J. Smith, City of Zion Źródło / source: R. Eaton, op.cit., s.94.

Ryc. 4 / fig. 4. H. Schickhardt, Freudenstadt Źródło / source: R. Eaton, op.cit., s.64.

Budynek lub zespół architektoniczny o funkcji religijnej zlokalizowany w centralnym punkcie miasta

Wiara we wpływ ciał niebieskich na ziemię, a przez to związek władzy świeckiej z boską umożliwiała aparatowi biurokracji kształtowanie przestrzeni w taki sposób, aby pewne grupy ludności czy modele zachowania faworyzować a inne eliminować poprzez lokowanie w pobliżu przestrzennego i ideowego środka miasta lub na jego obrzeżach.¹⁰ Ośro-

⁹ P. Lavedan, *Histoire de L'urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941, s.100, 101. Jednak idee przyświecające założeniu tego miasta nie są jednoznaczne. E.A. Gutkind pisze, że zostało ono ufundowane jako osada górnicza; [w:] E.A. Gutkind, *International history of city development*, New York 1969, T.1, s.309.

¹⁰ S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.162,164,165.

dek kultu w mieście religijnym – pojedynczy obiekt lub grupa zabudowań – sytuowany był w pobliżu jego centrum. W Christianapolis miała to być cytadela (kaplica i centrum społeczności), a we Freudenstadt siedziba fundatora miasta (ostatecznie zrealizowana w innym miejscu). Centralnym punktem i generatorem przestrzeni Zion miał być kwartał świątynny – środkowy z trzech kwartałów zabudowanych dwudziestoma czterema budynkami użyteczności publicznej.

Strzelistą bryłę kościoła w centrum każdej z jezuickich Redukcji otaczał zespół około stu drewnianych baraków o geometrycznym rozkładzie. Początkowe obozowiska wojskowe z czasem przekształcały się w większe założenia, niekiedy całe miasta. Racjonalizacja przestrzeni wskazuje na dydaktyczny zamysł projektu, osadzenie społeczności w realiach monoteistycznych i produktywistycznych. „Chodzi o oczywistość samowładnego przemodelowywania, najpierw pejzażu, a poprzez nie – ludu, i wreszcie – wizji świata. (...) Poprzez rozmach perspektywy, czystość linii, wspaniałą potęgę tworzywa i jego słoneczne piękno, jawią się tutaj, w sposób teatralny, porządek, stałość i bezpieczeństwo, po to, by oswoić i zrjonalizować świat oraz leśnych ludzi.” „Bardzo prędko uderza nas oczywiste znaczenie tego założenia: wymyślenie na nowo krajobrazu, przestrzeni, poddanych poprzez kreskę, kamień, układ ujarzmionej myśli, jak w Pekinie, w Wersalu czy w Sankt Petersburgu, zasadom rozumu. To, co tutaj wzniesiono, w sercu dżungli, nie jest być może Miastem Słońca Campanelli, jest miastem należącym do porządku „cywilizacyjnego”, racjonalnego, produktywistycznego, które pragnie być tak doskonałe, że tylko Bóg, jedyny i wszechmogący, mógłby wymyślić i zarządzić jego zbudowanie.”¹¹

Układ urbanistyczny i sylweta miasta podkreślające symbolikę sakralną

Podkreślenie znaczenia wiary w mieście religijnym następuje poprzez kształtowanie jego sylwety: usytuowanie w określonych warunkach topograficznych lub zróżnicowanie wysokości zabudowy i wprowadzenie dominant architektonicznych.¹² Z pierwszego sposobu korzystali budowniczo Redukcji (także ze względów obronnych).

W średniowieczu istotnym elementem architektonicznym była wieża, w wiekach późniejszych element konkretyzujący fundamentalne znaczenia egzystencjalne. Podczas kiedy w architekturze rzymskiej flankowała mury i bramy (symboliczny element), w elewacjach średniowiecznych kościołów oznaczała ochronę i aspiracje transcendentalne.¹³

Podobnie jak Freudenstadt, miasto Christianapolis zamknięto w kwadracie. Odrzucenie elementu kwartału sprawiało, że układ (koncentryczno – radialny, z koncentrycznymi ulicami o przebiegu kwadratów, prowadzącymi do typowej zabudowy) w sposób czytelny wskazywał na element centralny – umieszczony na środku placu budynek, natomiast podobieństwo wizualne planu do labiryntów średniowiecznych katedr wskazuje na nostalgia twórcy do czasów średniowiecza.¹⁴

Zion miało kwadratowy obrys i ortogonalny układ urbanistyczny (podobnie jak pozostałe przykłady miast religijnych) z siecią uliczną w kierunkach pokrywających się z kierunkami świata – północ-południe i wschód-zachód. Ten porządek przestrzenny miał swoje korzenie w Biblii. Ziemskie Zion odpowiadać miało swojemu niebieskiemu archetypowi, a ortogonalność i położenie symbolizować tryumf boskiego porządku nad krajobrazem.¹⁵

¹¹ J. Lacouture, *op.cit.*, s.414.

¹² S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.288 i nn.

¹³ C. Norberg-Schulz, *Meaning in Western Architecture*, New York 1980, s.75.

¹⁴ L. Mumford, *The Story of Utopias*, New York 1950, s. 81-99; S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.187.

¹⁵ S.L. Olsen, *Joseph Smith's Concept of the City of Zion*, [w:] red. S. Easton Black, C.D. Tate Jr, *Joseph Smith: The Prophet, The Man*, Brigham 1993, s.203-211.

Architektura monumentów i budynków publicznych ilustrująca relacje miejsca kultu i siedziby władzy świeckiej

Centra władzy świeckiej i kultu religijnego wspólnie definiowały przestrzeń publiczną miasta preindustrialnego.¹⁶ Spiro Kostof wymienia trzy przypadki relacji polityczno-przestrzennych domen księcia i kapłana – miasto podporządkowane religii, terytorium sakralne jako suwerenny teren kapłana oraz próbę zdominowania religii przez władzę świecką¹⁷. Władca miasta teokratycznego mógł być jednocześnie najwyższym kapłanem, a siedziba władcy ośrodkiem kultu. Świątynia mogła być natomiast przestrzenią kontynuacją pałacu, bądź też pałac mógł być lokowany w jej bezpośrednim sąsiedztwie.

U Andreae centralna cytadela pełnić miała jednocześnie funkcję centrum nauki i edukacji – życia kulturalnego i religijnego, z zebraniem społeczności na piętrze, a na parterze religijnymi zgromadzeniami oraz koncertami i przedstawieniami teatralnymi. W wizji wiążącej religię z władzą świecką istotną rolę pełnić miała edukacja. Pomieszczenia centralnej cytadeli poza zbrojownią, archiwum i drukarnią w całości przeznaczono nauce i sztuce z dziedzin: nauk ścisłych, medycyny, historii naturalnej i sztuk wizualnych. Mury podobnie jak u Campanelli zdobione miały być edukacyjną ikonografią – ilustracjami wydarzeń i postaci historycznych oraz zjawisk przyrody.

W *City of Zion* 24 świątynie rozmieszczone na dwóch z trzech kwartałów wraz z zabudowaniami gospodarczymi miały sprawować funkcję nie tylko budynków sakralnych, ale też obiektów rządowych, edukacyjnych, handlowych i komunikacji. Tym samym wszystkie dziedziny życia w mieście uznawane były za błogosławione, a władza świecka sprawowana była przez osobistości kościelne.¹⁸

Wyraźnie widoczna obecność obiektów religijnych w świeckiej tkance miejskiej

Zaznaczenie wiary w tkance miejskiej miasta religijnego następowało także poza przestrzenią sakralną. W przestrzeni prywatnej często bywały to ołtarze domowe, na poziomie publicznym natomiast budynki dedykowane bóstwom, czy też zabudowania użyteczności obiekty uwidaczniające jedność społeczną.¹⁹ U Andreae religia związana była z pracą. „Na religijnych podstawach oparto republikę rzemieślników.” Budynki gildii z wieżami, w mieście preindustrialnym zarezerwowanymi najczęściej dla kościołów, miały być kontynuacją przestrzeni sakralnej. Funkcjonowały jako miejsca zgromadzeń „w sprawach religijnych i cywilnych”²⁰ z salami z kopułami, imitującymi sklepienie niebieskie.

W mieście religijnym symboliczną wymowę miały liczby. U Andreae to: 4 (boki kwadratu, bastiony, wieże obwarowań, rzędy zabudowy, setki mieszkańców), 8 i 16 (ilość większych i mniejszych wież we wnętrzu miasta), 20 (szerokość budynku), 25 (szerokość najwęższej ulicy), 100 (średnica świątyni). Lang pisze o scaleniu symbolizmu chrześcijańskiego i platońskiego (Andreae uznawany jest za stwórcę bractwa różokrzyżowego). W *City of Zion* natomiast dwadzieścia cztery budynki publiczne, podzielone po dwanaście na działkę odpowiadać miały religijnemu porządkowi zaczerpniętemu z Biblii.

Przebieg kształtujący zachowania społeczne podporządkowane religii

Christianapolis to „republika rzemieślników, żyjących w równości, pragnących pokoju i odrzucających bogactwo”²¹. Dwudziestu czterech radnych wybieranych jest przez członków stowarzyszeń miejscowego przemysłu, władzę wykonawczą natomiast sprawuje

¹⁶ Jak w starożytnej Grecji Akropol i Agora, w mieście średniowiecznym natomiast katedra i zamek. [w:] S. Kostof, *The City Assembled, The Elements of Urban Form Through History*, London 1992, s.82-85.

¹⁷ *Ibidem*, s.84.

¹⁸ S.L. Olsen, *op.cit.*

¹⁹ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, s.87,88.

²⁰ L. Mumford, *The story of utopias*, New York 1970, s.97.

²¹ *Ibidem*, s.84.

triumwirat: minister, sędzia oraz dyrektor nauczania. Ustrój zakłada cenzurę książek, wykluczenie prawników, równość płci, bezpłatną opiekę medyczną, umiarkowanie w alkoholu i ascetyczne życie bez zbędnego dostatku. Brak prywatnej zabudowy, handlu, pieniędzy. Praca jest głównym warunkiem przetrwania. Dla potrzeb ustroju powstają takie budynki jak „publiczne domy zaopatrzeniowe” – zastępujące prywatne sklepy.²²

W jezuickich Redukcjach porządek dnia podobny do zakonnego sprzyjać miał przemianie obyczajów. Powstałe w roku 1571 *Nuevas Leges* podawały stosunkowo dokładnie opracowane zasady tworzenia miast. Oparte na wzorach europejskich: siatce kartezjańskiej – „tradycyjnym symbolu cywilizacji europejskiej”, renesansowych zasadach tworzenia przestrzeni miejskiej, z pozostałościami średniowiecznymi stanowiły „pieczętki” – miasta modelowe o przestrzeni niejednokrotnie niedostosowanej do otoczenia.²³

J.W. Reps zaznacza, że o ile geneza tkanki urbanistycznej *City of Zion* nie jest do końca jasna (nie znajduje uzasadnienia dla naprzemiennego układu działek, rozbijającego wnętrza uliczne), jego ortogonalny rozkład i formę najprawdopodobniej Smith zaczerpnął z miast Lewitów z Księgi Liczb i opisu Jeruzalem Ezechiela. Wymienione miasta biblijne miały formę kwadratu. Otoczone były polami uprawnymi – stając się miastami-państwami scalającymi założenie urbanistyczne z wsią, podobnie jak Zion.²⁴ Istotną cechą koncepcji Smitha były niewielkie odległości pomiędzy zabudową mieszkaniową a centralnie usytuowanymi zabudowaniami sakralnymi, mające na celu także krzewienie wiary. W doktrynie mormońskiej podkreślana jest kwestia „dziedzictwa”, często przywoływana w kontekście konsekrowanej ziemi *City of Zion*.²⁵

MIASTO MONARCHICZNE

Miasto monarchiczne jest utopią władzy. Tradycyjne, preindustrialne było budowane pod mecenatem władcy, dedykowane mu i nazwane najczęściej od jego imienia. Zwykle przyjmowało formę koncentryczno-radialną ze zlokalizowaną w centrum siedzibą monarchy, bądź pałacem i katedrą – symbolami władzy świeckiej i religijnej. W okresie absolutyzmu stolica symbolizowała władzę autorytarną. Według Jürgena Habermasa w ustroju, w którym jej przekazanie wiązało się z rytuałami społecznymi i rozbudowaną otoczką formalną (insygnia, ubiór, ceremoniał itp.), architektura stawała się elementem ikonografii politycznej.²⁶

„Monarchia jest konieczna dla dobra świata” pisał Dante Alighieri.²⁷ Obecność monarchy lub elity rządzącej podawana jest jako nieodzowny warunek istnienia miasta preindustrialnego. Jego istnienie, rozwój ekonomiczny i przestrzenny wymagały wykształconych struktur władzy.²⁸ Zakładanie miast i rozwijanie przez władzę państwową w praktyce ilustrował dokładnie przykład Sforzinda (1457-65) – przedmiotu traktatu, będącego zapisem cyklu wykładów udzielanych księciu Lodovico Sforza przez jego autora, Antonio Averlino Filarete. (Inne przykłady to Zamość B. Morando, 1578 i Karlsruhe J. Weinbrennera, ok. 1715). Jednocześnie relacja miasto – monarcha była układem o sprzężeniu zwrotnym.

²² *Public supply house* [w:] Ibidem, s.90.

²³ L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995, s.129-133.

²⁴ J. Reps, *The Making of Urban America: A History of City Planning in the United States*, Princeton, 1965, s.472.

²⁵ S.L. Olsen, op.cit., s.203-211.

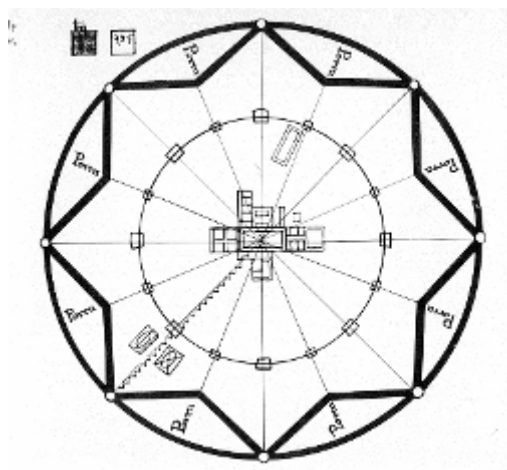
²⁶ J. Habermas, [w:] W. Sonne, op.cit., s.35.

²⁷ S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.187.

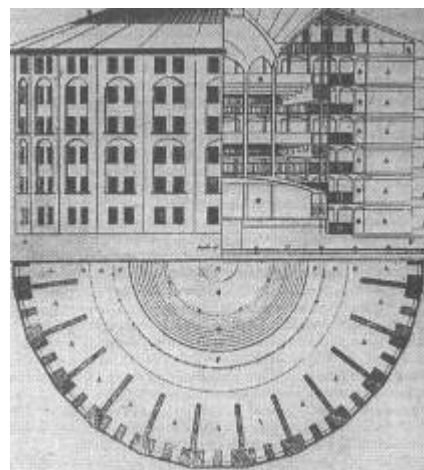
²⁸ Giovanni Botero w traktacie *Przyczyny wielkości miast* obecność szlachty i rezydencji księcia zaliczał do „środków prowadzących do rozkwitu” miasta. Odpowiednie zarządzanie – fundowanie uniwersytetów, nadawanie przywilejów – to czynnik miasto-twórczy. [w:] T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971, s.206-212.

„Kto słyszał o królach zamieszkujących wioski?” Gideon Sjoberg wprowadzał ścisłą zależność pomiędzy potęgą elit a wielkością miasta.²⁹

Wyjątkowym przykładem jest Panoptykon Jeremy’ego Benthama (1789). To miasto – zespół budynków, które miało być utopią władzy absolutnej. Cel twórcy podkreśla brak jakiegokolwiek innej, jednoznacznie określonej funkcji obiektu. Mogła to być szkoła, więzienia, laboratorium czy cokolwiek innego.

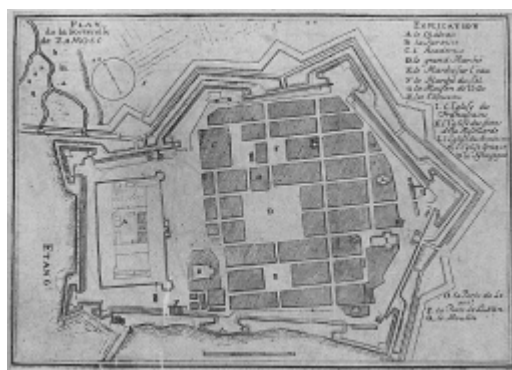
Ryc. 5 / fig. 5. A. Filarete, Sforzinda, Źródło / source: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972, s.51.

Ryc. 6 / fig. 6. J. Bentham, rycina z Panopticon, Źródło / source: M. Foucault, *Panopticism*, [w:] red. N. Leach, *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005, s.360.

Ryc. 7 / fig. 7. K. Weinebrenner, Karlsruhe Źródło / source: H. Rosenau, op.cit., s.110.

Ryc. 8 / fig. 8. B. Morando, Zamość, Źródło / source: T. Tołwiński, *Urbanistyka, Tom 1, Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1947, s.211.

Siedziba władcy usytuowana w centralnym punkcie miasta

Centrum europejskiego miasta preindustrialnego przeznaczano dla władzy i religii, jego otoczenie dla elit, a peryferia dla klas niższych. W mieście monarchicznym ośrodek władzy świeckiej sytuowany był w miejscu bardziej istotnym miejsca lokalizacji budynku sakralnego, co ilustrowało próbę podporządkowania sobie religii, bądź autonomię obu do-

²⁹ G. Sjoberg, *The preindustrial city*, New York London 1960, s.111.

men. Odrębną kwestią była lokalizacja prywatnej rezydencji księcia. Mogła ona znajdować się w obszarze ośrodka administracyjnego lub być od niego odseparowana.³⁰

W Sforzindzie pałac księcia umiejscowiony miał być na centralnym placu wraz z katedrą. Schemat ten widoczny jest też w Karlsruhe, opisywanym jako „skończony przykład miasta książęcego, najbardziej monumentalny rezultat planowania centralnego w Niemczech, czyste ucieleśnienie absolutyzmu”.³¹ Rezydencję fundatora – Karola Wilhelma – umieszczono w centrum założenia, a siedziby urzędników w wewnętrznym kręgu zabudowy. Okoliczna „wioska” natomiast przeznaczona była dla ludności niższych stanów.

Centralna wieża Panoptikonu to siedziba władcy – obserwatora. Panoptikon miał być maszyną tworzącą władzę niezależnie od tego, kto i z jakich pobudek stałby na pozycji „monarchy”. Bentham uważał, że każdy mógłby wejść do wieży i stać się obserwatorem, co wykluczało możliwość przejścia obiektu w ręce tyrańca. Panoptikon więc planowany był jako „prawie demokratyczny” mechanizm dyscypliny.³²

Jedynie w Zamościu siedzibę władcy odsunięto na ubocze. Bernardo Morando zespolił Pałac Zamojskich z miastem osiłą, łączącą go z budynkami publicznymi, głównym rynkiem i obwarowaniami. W ten sposób zapewnił mu autonomię pod względem użytkowym, jednocześnie tworząc kompozycyjną całość. Stosunkowo dyskretnie oddalony od układu miejskiego, wybudowany został obiekt „o architekturze nieprzytłaczającej miasta, które – choć sprzężone z rezydencją – tworzyło konsekwentną całość” i połączony z nim przestrzenią publiczną w postaci placu pomiędzy kolegiatą i Akademią Zamojską.³³

Waga siedziby monarchy podkreślona poprzez wykorzystanie topografii terenu lub różnicy skali zabudowy

Dwa czynniki warunkowały formę siedziby księcia w mieście monarchicznym: ambicja władcy i jego bezpieczeństwo. Pierwszy z nich ujawniał się w przekazaniu wrażenia stabilności i bogactwa. Korzenie kulturowe miał w archetypicznym powiązaniu władcy z religią, przypisaniu mu omnipotencji i przymiotów boskich. Ilustracją ambicji monarchy następowała między innymi poprzez wykorzystanie naturalnej topografii terenu lub zróżnicowanie skali zabudowy. „Królewska” siedziba była najważniejszą dominantą architektoniczną. Różnorodne wersje zabiegu widać we wszystkich przykładach.

Zabudowa Sforzinda na terenie całego miasta miała się wznosić w kierunku środka, sprawiając wrażenie sytuowania obiektów przy placu centralnym najwyżej (siedziba księcia i mniej eksponowana katedra). W Karlsruhe początkowo zabudowania pałacowe były jedynymi zrealizowanymi obiektami. Miejska część układu ukończona została dopiero przez wnuka Karola Wilhelma, najpierw jako zabudowa drewniana. Dwa pokolenia później Friedrich Weinbrenner zastąpił ją murowaną, tworząc układ wieloogniskowy – ceremonialną całość, której elementami były scalone place i jednolita, podcieniowa zabudowa *Large Strasse*.

Budynek monarchy często wieńczyła pałacowa wieża. Była ona centralnym punktem układu Karlsruhe. „Kiedy margrabia wchodził na wieżę, mógł spoglądać na miasto tak, jak naczelnik więzienia patrzy na wszystkie zakątki swego dziedzińca więziennego”³⁴, podobnie jak w Panopticonie. Również pałac Zamojskiego Morando zaopatrzył w wysoką

³⁰ Powierzchnia, waga i umiejscowienie ośrodka administracji zależna była też od takich czynników, jak stopień rozrostu biurokracji czy liczebność pałacowej straży. [w:] S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, s.94,95.

³¹ W. Koch, *Style w architekturze, arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996, s.405.

³² Dla Benthama była to instytucja humanitarna, pozwalająca na resocjalizację (wychowanie) bez użycia siły czy przemocy. Nowa funkcja charakterystyczna była dla czasów oświecenia, projekty więzień w ramach dbałości o moralną higienę i oczyszczenie społeczeństwa. [w:] *Ibidem*, s.363-365.

³³ W. Ostrowski, *Urbanistyka współczesna*, Warszawa 1975, s.96,97.

³⁴ S. E. Rasmussen, [w:] *Ibidem*, s.97.

wieżę. W odróżnieniu jednak od wcześniejszych przykładów, jej funkcją miała być nie inwigilacja poddanych, ale obserwacja okolicy.³⁵

Układ urbanistyczny (najczęściej koncentryczno – radialny) zawsze charakteryzujący się symetrią osiową i geometrycznym uporządkowaniem

Większość opisywanych przykładów ma koncentryczno-radialny układ urbanistyczny. Tak jest w projektach Sforzinda i Karlsruhe (gdzie nawet nazwa ulicy otaczającej zamek to *Zirkel* – koło). Radialny był rozkład pomieszczeń Panoptykonu. Jedynie Zamość, pomimo osiowego kościoła, to miasto o układzie ortogonalnym.

Karlsruhe to układ zespalający rezydencję Karola Wilhelma z miastem i parkiem. Las przylegający od północy do pałacu uzupełniał układ poprzez system alej i przesiek. Wiełooosiowość Karlsruhe bierze swoje początki z barokowego *trivium*. Siedziba księcia jednak nie była umieszczona w centralnym punkcie miasta, ale formalnym centrum układu. Sektory z drugiej strony pałacu zajmował park, a władca utrzymując centralność miasta monarchicznego, korzystał z niezależności i bezpieczeństwa oddalonego zamku.

Sforzinda ze swoim regularnym układem miała być ilustracją osoby idealnego księcia. Jednocześnie wczesnorenesansowe miasto obrazowało charakterystyczny dla epoki konflikt pomiędzy humanistycznym punktem widzenia a jego realizacją. Racjonalistyczne planowanie, mające pozostawać w opozycji do zależnych od księcia miast średniowiecznych, w rzeczywistości wymagało sprawnej, scentralizowanej władzy, dbającej o perfekcję miasta czyli doskonale społeczeństwo. Symbolikę absolutyzmu uzupełnia w projekcie Sforzindy teoria magicznego znaczenia zastosowanych liczb i figur. Ośmioramienna gwiazda w obrysie miasta, utworzona z dwóch przecinających się kwadratów, miała łączyć cztery żywioły i cztery arystotelesowskie elementy: ciepło i zimno, suszę i wilgoć.³⁶

Mimo, że radialny układ urbanistyczny charakterystyczny był również dla założeń militarnych (podobnie jak nieregularny obrys Zamościa, dostosowany do topografii terenu), według Kevina Lyncha stanowił ekspresję władzy.³⁷ Według Georga Simmela natomiast symetria to cecha miast o politycznych realiach zbliżonych do despotyzmu, asymetria zaś – wcielenie demokracji.³⁸

Granice miasta w formie obwarowań

Poczucie bezpieczeństwa podawane jest jako jedna z najważniejszych cech *civitas*.³⁹ W mieście preindustrialnym wiązało się ono z tworzeniem obwarowań. Sforzinda i Zamość planowane były jako miasta ufortyfikowane. W mieście monarchicznym oprócz murów otaczających cały obszar zespołu urbanistycznego, niekiedy pojawiała się wyraźna zaznaczona granica pomiędzy siedzibą monarchy i tkanką miejską, ilustrująca bezpieczeństwo osobiste, stabilność ustroju politycznego i uporządkowanie procesu przekazywania władzy, a jednocześnie obrazująca stosunek władcy do poddanych. Leon Battista Alberti podawał model wewnętrznej cytadeli jako siedziby księcia dla „miasta tyrana, działającego wbrew woli poddanych” oraz pałacu „otwartego” dla monarchy „troskliwego”. Obrona konieczna była nie tylko przed atakiem wroga, ale także często pochodzącym z wewnętrznej przestrzeni miasta – jego mieszkańców.⁴⁰ Według Kevina Lynch’a jednym ze sposobów zapewnienia *kosmicznego* porządku (osiąganego przez dominację grupy

³⁵ Ibidem, s.97.

³⁶ S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.187.

³⁷ K. Lynch, *Good... op.cit.* s.79.

³⁸ G. Sonne, *op.cit.*, s.30.

³⁹ C. Norberg-Schulz, *Bycie, przestrzeń i architektura*, Warszawa 1999, s.29.

⁴⁰ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, s.75.

czy jednostki) była parcelacja – izolacja władców, wyeliminowanie nieprzyjemnych dźwięków, widoków i niepożądanych jednostek społecznych.⁴¹

Obwarowaniem Panoptykonu był okrągły budynek zewnętrzny, podzielony na jednoosobowe cele. Pozwalały one na uniknięcie tłumy – źródła wymiany, a przez to niekontrolowanego przepływu myśli. Podobnie jak w klasztorze, społeczność Panoptykonu miała być izolowana od reszty społeczeństwa, poddana mechanizmom nadzoru i dystrybucji. Zamieszkały był przez zbiorowość jednostek odseparowanych. Władca bowiem izolował resztę społeczeństwa od jednostek niepożądanych, odbiegających od normy w utopii perfekcyjnie zarządzanego społeczeństwa – czystego i zdyscyplinowanego.⁴²

Jako jedyne z opisanych przykładów miasto Karlsruhe nie było ograniczone murami. Scalenie z otaczającym krajobrazem było oznaką czasów. Charakterystyczną cechą barokowych układów łączących miasto z parkiem był brak fizycznego ograniczenia. Osie biegnęły w nieskończoność, jednocześnie ilustrując apoteozę osoby monarchy.

Przestrzeń publiczna kształtowana dla prezentacji dominacji władcy, z elementami rozległego placu i drogi parady

Podczas kiedy drogi, ulice, ciągi piesze w typologii przestrzeni miejskiej są przede wszystkim miejscem tranzytu, centralny plac – punkt docelowy – to przestrzeń interakcji. Obowiązują na nim dwa modele zachowania: prywatne spotkania o swobodnej formule oraz kontrolowane rytualne zgromadzenia – festiwale, pochody, publiczne egzekucje, czy zamieszki. Władca monarchiczny z założenia sprawował kontrolę nad zachowaniami społecznymi by dominować w przestrzeni publicznej.⁴³ Miała być ona ekspresją mocy, bogactwa i wyrafinowania władcy dziedzicznego.⁴⁴

Według Lewisa Mumforda tworzenie głównego miejskiego placu w formie elementarnej figury geometrycznej - element planowania barokowego – ograniczało jego „treść społeczną”. Kiedy kształt placu nie był warunkowany przez funkcję czy nie stawał się wynikiem tkanki miejskiej, nie odzwierciedlał i nie stanowił (jak w średniowieczu) scenarii dla codziennego życia mieszkańców.⁴⁵ Z przywoływanych miast monarchicznych jedynie w Sforzindzie zaplanowano odpowiednio kształtowaną na potrzeby populacji miasta przestrzeń publiczną z wielofunkcyjnym centrum o trzech placach i rozmieszczonymi wokół centralnego (największego, jedyne z niezabudowaną płytą) katedrą i pałacem księcia – symbolami władzy świeckiej i kościelnej, które tym samym zostały zrównane (w odróżnieniu na przykład od Karlsruhe). W pierwotnym projekcie Sforzindy Filarete zaproponował w punkcie centralnym wieżę obserwacyjną (podobną do Panoptykonu, czy wieży ze Św Augustyna i późniejszych miast XVI-wiecznych). Zrezygnował z niej jednak, ponieważ nie odzwierciedlała struktury władzy i ambicji patrona. W Zamościu usytuowanie budynków użyteczności publicznej przypominało Sforzindę, z podziałem wewnątrz publicznych i placów przeprowadzonym na bazie funkcji.

W Karlsruhe widoczne jest klasyczne kształtowanie osi. Ich początkiem jest pałacowa wieża. Dalej na osi północ – południe katedra w punkcie centralnym placu na skrzyżowaniu osi zamyka perspektywę. Na oś wschód – zachód natomiast nanizane są „place zielone”, powstałe na skutek wycinki zieleni.

Charakterystyczny jest przykład Panoptykonu, gdzie kontrola zachowań społecznych następować miała w strukturze pozbawionej przestrzeni publicznej. Zewnętrzny jedno-

⁴¹ Izolacji towarzyszyć mogło zgromadzenie grupy rządzącej, a na obcym terenie odtwarzanie znajomych realiów (miasta kolonialne). [w:] K. Lynch, *Good... op.cit.*, s.359.

⁴² M. Foucault, *Panopticism* [w:] red. N. Leach, *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005, s.350-361; M. Foucault, *Nadzorować i karać*, Warszawa 1998, s.200.

⁴³ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, s.124.

⁴⁴ K. Lynch, *Good... op.cit.*, s.359.

⁴⁵ L. Mumford, *The City in History ... op.cit.*, s.392.

traktowy budynek, z oknami w dwóch przeciwległych ścianach, działać miał na zasadzie weneckich lusterek pozwalając nadzorcy wewnątrz wieży na obserwację całej przestrzeni wszystkich cel, jednocześnie pozostając niewidzialnym.⁴⁶ Dodatkowo podział wieży prostopadłymi ścianami i przesłanianie przegrodami bezdrzwiowe otwory (umożliwiające bezszmerowe poruszanie się) nie zdradzały obecności lub nieobecności strażnika. „Niewidzialność jest gwarancją porządku.”⁴⁷ Ciągła widoczność zapewniała doskonale funkcjonowanie władzy, a aparat architektury jej działanie nawet wtedy, kiedy czynnik ludzki zawodził i obserwacja zostawała przerwana. Nadzorowany wiedział, że w każdej chwili może być obserwowany. Nie było konieczności ciągłej obecności strażnika, więc układ umożliwiał ekonomizację władzy - mniej nadzorców, więcej obserwowanych.

Do grupy miast monarchicznych można przypisać też Freudenstadt. W niezrealizowanym planie siedziba władcy miała zajmować centralne miejsce rynku – ufortyfikowana, otoczona fosą, w typie *palazzo in forteca*, a także wyróżniona skalą od otaczającej zabudowy. Obiekt usytuowano na skrzyżowaniu osi, którym towarzyszyła sieć koncentrycznych dróg w kształcie kwadratów, tworząc charakterystyczną (zaczepniętą z miasta modelowego Dürera) odmianę układu radialnego miasta o kwadratowym obrysie.⁴⁸

MIASTO SPOŁECZEŃSTWA KLASOWEGO

Miasto społeczeństwa klasowego to kreacja odzwierciedlająca układ stosunków społeczno-ekonomicznych. Przykłady takich miast to: Miasto dwupoziomowe L. Da Vinci (XV/XVI w.), *Città Ideale*, Giorgio Vasari il Giovane (1598), scenografie teatralne S. Serlio (XVI w.) i Le Corbusiera *Cité Contemporaine* (1922).

Społeczeństwo miasta preindustrialnego dzieliło się na dwie lub trzy klasy: elitę (pięć do dziesięciu procent mieszkańców) piśmienną i dominującą w strukturach rządowych, religijnych i edukacyjnych oraz mieszczaństwo i chłopstwo. Społeczność uzupełniali „wynajęci” wywodzący się z trzech stanów, opisanych powyżej.⁴⁹ Tadeusz Tołwiński napisał, że różnice społeczne i gospodarcze widoczne pomiędzy mieszkańcami jednego miasta, odzwierciedlające się w urbanistyce i architekturze pojawiły się w okresie renesansu, a zwiększały w baroku. Zjawisko to miało towarzyszyć umacnianiu się władzy państwowej. Społeczeństwo wczesnego okresu nowożytnego pojmowano w kategoriach stanów, a te definiowano według „funkcji, ograniczeń prawnych i przywilejów, jakie na nie nakładano w celu ułatwienia spełniania owych funkcji oraz według instytucji skupiających ich członków.”⁵⁰ O przynależności do określonego stanu decydowała zasada dziedziczenia, a majątek był elementem wtórnym. Zróżnicowanie społeczności miast po rewolucji przemysłowej było już ściśle związane z dochodami. Pieniądze generowały różnice w jakości życia, a poszczególne klasy społeczne nie miały chęci lub możliwości ich niwelować. Działania władz politycznych w tym kierunku ograniczono w myśl dziewiętnastowiecznej idei liberalizmu, uznającej tradycyjne formy publicznej kontroli za relikw epoki preindustrialnej.⁵¹

⁴⁶ W pierwszej wersji Panoptykonu Bentham przewidział także inwigilację dźwiękową poprzez system rur, ale pomysł zarzucił. Nie mógł sobie poradzić ze skutkiem ubocznym – możliwością podsłuchiwania strażnika przez więźniów. [w:] Ibidem, s.367.

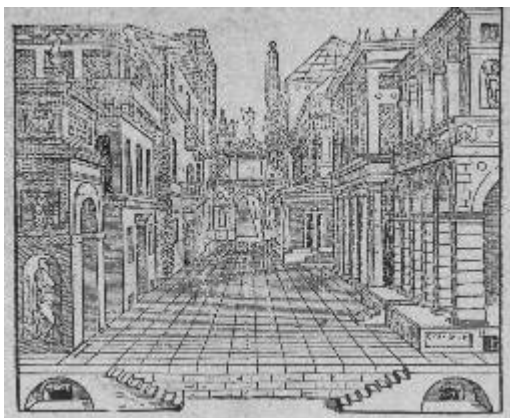
⁴⁷ M. Foucault, *Panopticism... op.cit.*, s.361.

⁴⁸ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, s.79. Odmienne od Filarete – zapoznającego swojego księcia ze sztuką projektowania miast – Schickhardt edukowany był w dziedzinie urbanistyki właśnie przez mecenasa. Pod okiem fundatora, odrzucającego kolejne propozycje projektu, powstało renesansowe miasto idealne, w miejsce pierwotnego, zbliżonego do estetyki miasta średniowiecznego. [w:] S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.187.

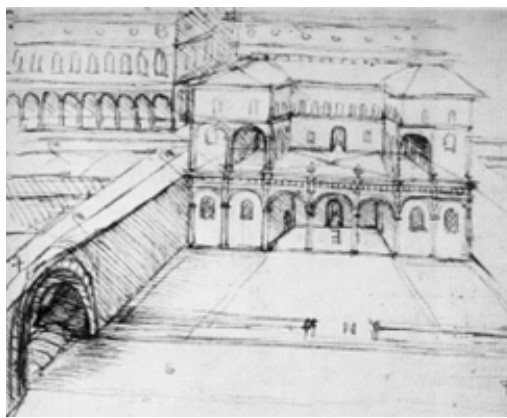
⁴⁹ G. Sjoberg, *op.cit.*, s.110.

⁵⁰ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Tom 1, *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1947, s.258; N. Davies, *Europa, rozprawa historyka z historią*, Kraków 1999, s.557.

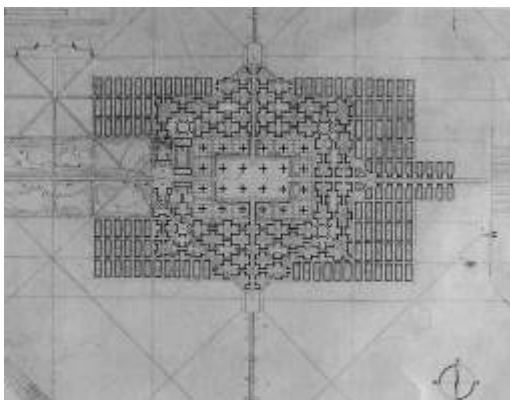
⁵¹ L. Benevolo, *The City In History... op.cit.*, s.733 i nn.

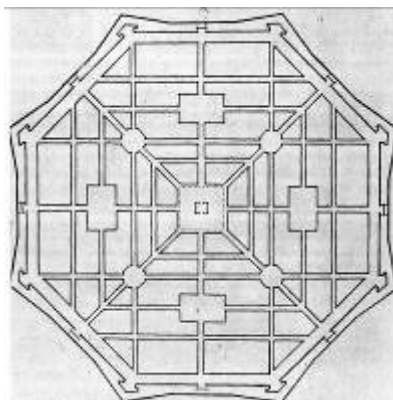
Ryc. 9 / fig. 9. S. Serlio, *La Scena Tragica*, Źródło / source: H. Rosenau, op.cit., s.62.

Ryc. 10/ fig. 10. L. Da Vinci, miasto dwupoziomowe Źródło / source: R. Eaton, op.cit., s. 56.

Ryc. 11/ fig. 11. Le Corbusier, *Ville Contemporaine*, Źródło / source: J.W.R. Curtis, *Le Corbusier Ideas and Forms*, London 2001, s.62.

Ryc. 12/ fig. 12. G. Vasari il Giovane, rycina z / figure from: *Citta ideale del Cav. Giorgio Vasari inventata e disegnata l'anno 1598*. Źródło / source: T. Zarębska (red.), *Miasto idealne kawalera Giorgio Vasariego obmyślone i narysowane w roku 1598*, Warszawa 1962.

Lokalizacja zabudowy mieszkaniowej stosownie do klasy społecznej

W przestrzeni miasta społeczeństwa klasowego warstwy społeczne uplasowane na wyższych szczeblach drabiny lokowano bliżej centrum, przy reprezentacyjnych placach i ulicach, a także wyżej – przenosząc w wymiar urbanistyczny ideę *piano nobile*.

W mieście Kawalera Giorgio Vasari widać zabieg analogiczny do „miast monarchicznych” – pałac księcia w punkcie centralnym, na specjalnie przeznaczonym placu. Budynek – dominanta architektoniczna – wyraźnie widoczny miał być nie tylko na zamknięciu osi ośmiu głównych ulic miasta, ale też ze wszystkich jego ważnych punktów, począwszy od bram wjazdowych. Wymowa symboliczna była prosta – książę opiekuje się miastem, co podkreślała otwartość siedziby władcy – budynku o przeznaczeniu nie tylko rezydencjonalnym, ale i administracyjnym.

Miasta idealne Leonardo Da Vinci miały być przystosowane do ustroju republiki burżuazyjnej – miast wolnych, których zabudowa służyła zaspakajaniu potrzeb warstwy rządzącej: arystokracji lub burżuazji. Jednocześnie starał się Da Vinci rozwiązać potrzeby miejskich klas pracujących. Projektowana zabudowa pałacowa Miasta Dwupoziomowego przystosowana została dla szlachty, ale mieścić miała także mieszkania dla ludności

pracującej (na dolnych i górnych kondygnacjach). Dla klas niższych Leonardo przewidział także wielorodzinną kamienicę czynszową (dobrze doświetloną).⁵²

Specyficzny przykład miasta społeczeństwa klasowego to corbusierowskie *Cité Contemporaine* – miasto administracji. Jego „centra zarządzania”, koncentrujące media (telefony, radio) operacje finansowe, a także zarządzanie samym miastem i jego przemysłem, zajmowane były przez elitę kontrolującą społeczeństwo przemysłowe. Le Corbusier wprowadził hierarchię społeczną na podobieństwo zakładu produkcyjnego, nie przypisując jednak miastu żadnego określonego ustroju. Elita *Cité Contemporaine* (złożona z kierowników przedsiębiorstw, uczonych i artystów – najbardziej utalentowanych jednostek) mogłaby być zarówno grupą przewodnią społeczeństwa burżuazyjnego jak i komunistycznego.⁵³ W dostosowaniu do hierarchii ukształtował Le Corbusier miejsca zamieszkania. Luksusowe apartamenty w *unites* zlokalizowanych w centrum dla elity, miasta – satelity dla reszty społeczeństwa.

Zróznicowana architektura domów mieszkalnych

Typologia domów mieszkalnych warunkowana społeczną klasyfikacją mieszkańców zarysowana przez Albertiego pojawia się w projektach Kawalera Giorgio Vasari i Sebastiano Serlio.⁵⁴ Program miasta Giorgio Vasari powstał w oparciu o stosunki panujące w odrodzeniowej Florencji. Rozwarstwianie społeczne i majątkowe uwidacznia się w różnorodnych typach domów: począwszy od pałacu księcia w centralnym punkcie miasta, poprzez pałace książęce, rezydencje bogatej szlachty, aż po domostwa rzemieślników.

Forma zabudowy Sebastiano Serlio to natomiast stylistyczny zlepek motywów antycznych z nowożytnymi, zaczerpniętych z architektury włoskiej i gotycyzującej francuskiej, torujący drogę w architekturze manieryzmowi. Typologia Serlia obejmuje zabudowę od mieszkań ludności ubogiej po sześciokondygnacyjne pałace zamożnych kupców. Te pierwsze (przeznaczone dla ubogich rzemieślników) mają układ bliźniaczy, szeregowy lub wielorodzinny (4 mieszkania). Ich architektura była skromna i niefunkcjonalna, z ciasnymi, niedoświetlonymi pomieszczeniami i źle rozplanowaną komunikacją. Sytuowano je z daleka od monumentalnych wnętrz publicznych, niekiedy poza bramami miasta. Ścisła zabudowa działki nie pozostawiała miejsca na dziedziniec gospodarczy (czasem jedynie małe podwórze). Budynki ludności najbiedniejszej scalane były ze względów ekonomicznych i funkcjonalnych, umożliwiając tworzenie wspólnych przestrzeni wewnątrz-blokowych oraz uporządkowanych ciągów zabudowy.

Wille z ogrodem i domy sytuował Sebastiano Serlio na terenach miejskich o luźniejszej zabudowie – w przestronnych miejscach miasta, daleko od placów. Miały bardziej rozczłonkowaną bryłę, różnorodnie kształtowane rzuty, a na ogrodzonej murem działce o kształcie zbliżonym do kwadratu pozostawiano miejsce na rozległy ogród i dziedziniec. Budynek w centrum miasta z kolei powinien mieć zaprojektowane dwie fasady: od ulicy monumentalnej - „szlachetną i bardzo szeroką” i od „ulicy uczęszczanej” – mniej reprezentacyjną. W jego przyziemiu zlokalizowane miały być sklepy. W księdze VII opisany został też kupiecki budynek o funkcji mieszkaniowo-handlowej, złożony z ośmiu sklepów i trzech kondygnacji ośmiu mieszkań nad nimi. Był pierwowzorem kamienicy czynszowej.

Jednostki Cité Contemporaine mieściły dwupoziomowe *appartements – maisons*. Miały być wyposażone w przestrzeń usługowo-handlową, zapewniającą całodobowe zakupy, pranie i posiłki – na podobieństwo luksusowego frachtowca. W mieszkaniach „miast-

⁵² T. Zarębska, *Teoria... op.cit.*, s.80; Odmienną opinię prezentuje Helen Rosenau oskarżając Leonardo o „niehumanitarne odcięcie”. [w:] H. Rosenau, *op.cit.*, s.56.

⁵³ Idee Corbusiera zbliżone były do systemu Saint-Simona (hierarchia społeczna tworzona poprzez dowodzenie ludzi o określonych kompetencjach), chociaż nie bezpośrednio na nich oparte. Le Corbusier Saint-Simona nie czytał. [w:] R. Fishman, *L'utopie urbaine au XX siecle, Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier*, Bruxelles 1979, s.148,149.

⁵⁴ T. Zarębska, *Teoria... op.cit.*, s.94.

satelit” natomiast zapewnione miały być podstawowe wygody. Projektant pozbawił je jednak usług publicznych, uznanych za przejaw luksusu.

Odmienne od miasta preindustrialnego – klasy społeczne modernistycznego *Cité Contemporaine* tworzone miały być nie na zasadzie dziedziczenia, ale umiejętności. Nie miał ich jednak różnicować majątek. Ani luksusowe mieszkania, ani tereny miasta nie mogły stać się własnością prywatną. Przywileje materialne zastąpić miała panująca wśród wszystkich mieszkańców harmonia.⁵⁵

Dostępność i forma wnętrza publicznych przypisane do danej klasy społecznej

Stosownie do społecznych podziałów kształtowano w opisywanych przykładach wnętrza publiczne. Metodę tę ilustrują scenografie teatralne Sebastiano Serlio.⁵⁶ *La Scena Tragica*, przedstawia uliczne wnętrza zamknięte łukiem tryumfalnym, symetryczne, o klasycznych formach architektury. Przez motywy obelisku, portyku i łuku tryumfalnego nawiązuje ono do scenografii „rzymskiej” Peruzziiego. Monumentalna scena obrazować ma siedziby „wielkich osobistości”. „W urządzeniach tych nie przedstawia się budynku, który by nie miał szlachetności”.⁵⁷ *La Scena Comica* natomiast ukazuje pomieszanie stylów architektonicznych, w którym detale średniowieczne przeplatane są współczesnymi. Układ bardziej swobodny charakteryzuje się większą różnorodnością form. Scenie brakuje symetrii i harmonii form. Dynamicznie artykułowane bryły zamiast współgrać ze sobą konkurują (jak w mieście średniowiecznym). Zabudowa mieszkalna to budynki osób prywatnych. Serlio napomyka o konieczności postawienia pomiędzy nimi świątyni, gospody i „domu stręczyciela”.⁵⁸ Kompozycja teatralnej perspektywy uznawana jest przez Teresę Zarębską w dużej mierze za wynik funkcji. (Perspektywom towarzyszy zatytułowana *La Scena Satirica*, przedstawiająca rustykalny krajobraz prymitywistyczny.) Scenografie Serlio Helen Rosenau podaje jako przykłady „sztuki dla sztuki”, wyrażające najpoważniejszą różnicę pomiędzy renesansem a manieryzmem. Odrodzeniowe społeczne podejście do miasta idealnego zastąpiła formalna kreacja wyrażająca surowość scentralizowanego państwa i podziały klasowe.

Jak elita preindustrialnego miasta burżuazyjnego ta z *Cité Contemporaine* poprzez bliskie kontakty zapewnione w *unité* i wymianę informacji kształtuje swoich członków. Elita corbusierowskiego miasta zapewnione ma publiczne miejsca spotkań: sklepy, restauracje, kawiarnie, kluby i galerie sztuki na tarasach budynków wysokich w centrum.

Komunikacja wielopoziomowa, odzwierciedlająca strukturę społeczeństwa

W dziedzinie komunikacji, spośród podanych przykładów w sposób czytelny podział na warstwy społeczne uwidacznia Miasto Dwupoziomowe. Organizację komunikacji zaplanował także Le Corbusier w *Cité Contemporaine*, uznając jednak za ich podstawę podział na poszczególne środki transportu i prędkość, niezależne od rzeczywistości społecznej.

W Mieście Dwupoziomowym ulice „wysokie” przeznaczone miały być tylko dla ruchu pieszo *gentiloumini*⁵⁹, niższe natomiast dla *poveraglia*, pojazdów, towarów i usług. Stosowany już w średniowieczu system dróg gospodarczych przekształcony został w niezależną sieć komunikacyjną o danej szerokości (30 łokci). Transport wodny zapewniać miała podziemna sieć szerokich kanałów, poprzecinanych prostopadłymi odcinkami, biegnącymi w podziemiach budynków. System śluz pozwalać miał na wprowadzenie do sieci barrek z rzeki i basenu, a wysokie mosty swobodne przepływanie. Wyładunek towarów następować miał po wprowadzeniu łodzi do podziemi domów. Wzdłuż kanałów biec miały

⁵⁵ R. Fishman, *op.cit.*, s.151.

⁵⁶ E.A. Gutkind, *op.cit.*, s.125-126; T. Zarębska, *Teoria... op.cit.*, s.95.

⁵⁷ S. Serlio, *D'Architettura*, ks.II, s.80, [w:] *Ibidem*, s.95.

⁵⁸ *Ibidem*, s.95.

⁵⁹ *Ibidem*, s.74; S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, s.237.

piesze portyki. Segregacja ruchu Leonardo Da Vinci uznawana jest za prekursorską, zapowiadającą modernistyczne odejście od elementów ulicy i kwartału.⁶⁰

Odmienne też te dwie strefy były kształtowane. Przy podziale na środki transportu, ograniczone portykami piesze przestrzenie *piano nobile* kontrastowały z niższymi partiami budynków i podziemnymi ulicami nieotrzymującymi bezpośredniego światła, a zależnymi od otwarcia ulic ponad nimi. Da Vinci nie wyjaśnił powodu istnienia rzędów niższych budynków – być może przewidział je dla personelu usługowego. Sieć wyższych ulic przecinać miała niższe co 180m, a połączenie obu systemów następować miało przez spiralne klatki schodowe. O dbałości Leonarda także o niższe warstwy społeczne świadczą starania o utrzymanie bez brudu i fetoru także przestrzeni dla nich przewidzianych.

Warunkowane strukturą społeczeństwa zróżnicowanie przestrzeni w pionie pojawia się już w starożytności, a wynika częściowo z powodów praktycznych. Widoczne jest chociażby w koncepcie *piano nobile*, reprezentacyjnego piętra, które poprzez uniesienie nad poziom ulicy zapewnia prywatność i oddalenie od niedogodności przestrzeni publicznej miasta preindustrialnego (hałas, brud, smród).⁶¹

Klasowy rozkład przestrzeni widoczny jest także w innych przykładach na rozpiętości wielu epok, w okresie renesansu na przykład u Vincenzo Scamozzi, dzielącego społeczeństwo (a właściwie jego wyższą klasę) na cztery grupy: „reprezentantów wolnych zawodów” (w domach z ogrodem i dziedzińcem blisko centrum, ale w spokojnych dzielnicach), szlachtę (w obszernych siedzibach z dużymi ogrodami i dziedzińcami przy najbardziej reprezentacyjnych ulicach miasta), mieszczan (na terenach tańszych, ale w ładnym otoczeniu i niedaleko posiadłości podmiejskich), kupców i bankierów (przy głównych placach w miejskach, w których prowadzili interesy).⁶²

PODSUMOWANIE

Sytuowanie i kształtowanie zabudowy powyższych przykładów miast idealnych miało być ikonograficznym odzwierciedleniem struktury i ideałów społeczności je zamieszkującej. W centrum więc lokalizowano obiekt najbardziej istotny – sakralny lub siedzibę władcy. Jego architektura poprzez monumentalną formę, a także niekiedy podniesienie terenu i różnicę skali w stosunku do otaczającej zabudowy podkreślać miała znaczenie obiektu. Dodatkowo w mieście o wyraźnych podziałach klasowych miejsce na drabinie społecznej ilustrowała lokalizacja i kształtowanie pozostałej zabudowy.

Kształtowanie przestrzeni publicznej także podporządkowano doktrynie społecznej. W mieście monarchicznym rozległy plac i droga paradna prezentować miały dominację władcy, w religijnym – kapłana. W klasowym strefowano przestrzeń i komunikację stosownie do klasy społecznej. Układ urbanistyczny tych założeń odpowiadał często przywoływanemu zestawieniu układu centralnego i symetrii osiowej z absolutyzmem.

Kwestię granicy pomiędzy miastem a otoczeniem rozpatrywano w różnorodny sposób. Widać obwarowania w przykładach z okresu renesansu, a otoczenie zielenią w późniejszych. Charakterystyczną cechą miast monarchicznych było rozważenie kwestii obwarowań we wnętrzu miasta, a następnie oddzielenie (lub nie) siedziby władcy od poddanych, odzwierciadlającego charakter sprawowanej władzy.

Prezentowane modele miast idealnych odeszły w zapomnienie wraz z powolną śmiercią idei, które reprezentowały. Postępująca z biegiem lat (od oświecenia) sekularyzacja życia społecznego, wyrażała się w architekturze poprzez ograniczanie skali ośrodków sakralnych i utratę przez budynki świątyni pozycji dominanta urbanistycznej. Wraz z podziałem miasta na strefy funkcjonalne, przestrzeń przeznaczona dla ducha stała się jedynie jedną

⁶⁰ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, s. 237.

⁶¹ *Ibidem*, s.198.

⁶² T. Zarębska, *Teoria... op.cit.*, s.150,152; G. Sjoberg, *op.cit.*, s.136,137.

z wyspecjalizowanych. Architektura dotychczas przeznaczona w dużej mierze na potrzeby kultu religijnego przekształcała się w przestrzeń użytkową, a monumentalne formy, dotychczas zarezerwowane dla świątyni, otrzymywać zaczęły także budynki biurowe i handlowe.⁶³

Za logiczne następstwo monarchii, powstającej po upadku tyranii, Lewis Mumford uznaje demokrację. Silna władza jednostki wynikała z zagubienia i niepewności, a demokratyczna wulgaryzacja z wchłonięcia energii charyzmatycznej jednostki w tryby biurokratycznej maszyny – rozrośniętego systemu.⁶⁴ Idealne miasto monarchiczne i miasto społeczeństwa klasowego zastąpił model miasta demokratycznego, a następnie socjalistycznego.

CHARACTERISTICS OF THE CHOSEN EXAMPLES OF IDEAL CITIES MOTIVATED BY SOCIAL VISION. PART I

According to the philosopher Bronislaw Baczko, similarities visible between various visions of utopian cities bring impression that their authors "occupied themselves only with inventing the same city again and again".⁶⁵ The aim of this research is to find analogous spatial associations in architectural visions of ideal cities – similarities independent of their origins and time of creation.

Collected examples were motivated by certain social visions. Their origins are related to religion or a political system. Forms of these cities reflect the words of Robert Breuer: "Architecture is power made concrete; the architecture is the materialization of social rule."⁶⁶

RELIGIOUS CITY

Spiro Kostof recognizes cities as systems reflecting "the faith and the power." In a city influenced primarily by religion, its urban space is a ritual space. Simultaneously, the faith becomes the integral part of a political system (if the power is not secularized). The head of a local church and a secular ruler are often the same person, whereas a religious and administrative center – a single object. The architecture of the city acts as its background.⁶⁷

Since the first urban centers, building cities has evolved simultaneously with developing the structures of secular power and religious ritual. In ancient times, forming human settlements based on the magical models of the universe (i.e. the Chinese and Indic cities) was a way to achieve security, stability and the harmony of human life.⁶⁸ Modern religious cities were rooted in medieval ones, formed around three cores: a monastery, a guild and a parish church. The example of an archetypal religious city is a medieval monastery with ecclesiastical and secular power gathered in one person – a bishop.⁶⁹

⁶³ S. Kostof, *The City Assembled...* op.cit., s.91.

⁶⁴ L. Mumford, B.S. Turner, *The Culture of Cities*, New York 1970, s.391.

⁶⁵ B. Baczko, *Utopian Lights: The Evolution of the Idea of Social Progress*, [in:] Z. Bauman, *O ładzie, który niszczy i o chaosie, który tworzy, czyli o polityce przestrzeni miejskiej*, [in:] *Kultura i Społeczeństwo*, n 4, Warszawa 1996, p. 8.

⁶⁶ R. Breuer, *Der Städtebau als architektonisches Problem*, [in:] W. Sonne, *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003, p. 31.

⁶⁷ S. Kostof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991, p.162,164,165.

⁶⁸ K. Lynch, *Good City Form*, Cambridge, Massachusetts 1994, p.73.

⁶⁹ L. Mumford, *The City in history, Its origins, Its transformations, Its Prospects*, London 1961, p.247

During the colonization of the New World Jesuits created Catholic *Reduções* in the present territory of Brazil and Paraguay – cities with finally more than 100 000 inhabitants, where the local Guarani tribes "*ad vitam civile et ad Acclesiam reductie sunt*."⁷⁰ The spatial form of Zion (J. Smith, 1833), the vision realized as Salt Lake City, was revealed to the community of Mormons by Joseph Smith "as a re-arrival of the Messiah at the turn of the millennium". In Christianapolis, the Christian vision of Andreae (1619) - "about four hundred people live in religious faith and peace of the highest order."⁷¹

According to Pierre Lavedan religious cities were also developed as the centers of protection against any persecution. Creating such facilities particularly in the Counter-Reformation proves the thesis. The example of Freudenstadt (H. Schickhardt, 1599) confirms it. According to one of hypotheses the city was built for Protestant refugees from the south-western Germany.⁷²

A religious building or an architectural complex located in the center of the city

The faith in the heavenly influence on the earth – and so the relationship of divine powers and a secular bureaucratic apparatus – influenced the form of city's space in such a way that certain social groups or behavioral models were favored and others eliminated, by locating them close to the spatial and ideological city's center or on its outskirts.⁷³ Worship places – single objects or groups of buildings - were placed near the center. In Christianapolis it was a citadel serving simultaneously functions of a chapel and a community center. In Freudenstadt - the residence of the city's founder (finally built elsewhere). The focal point and the generator of the Zion's space (and Salt Lake City) was the Temple Quarter - the central one of three quarters with 24 public buildings.⁷⁴

The slender body of a church in the center of each Reduction was surrounded by about a hundred, geometrically ordered, wooden barracks. The initial military camps were later turned into bigger forms, sometimes whole cities. The rationalization of their space indicates the project's teaching plan, embedding the community in the reality of monotheism and work. "It is an obvious remodeling; landscape first, and through this - the people, and finally - the vision of the world. (...) By the impetus of perspective, clean lines, the great power of material and its solar beauty, appear here in theatrical way, order, stability and security, in order to tame and rationalize the world and forest people." "Very soon we are struck by the obvious importance of this foundation: to come up with the new landscape, space, treated by a line, stone, order of enslaved thoughts, as in Beijing, the Palace of Versailles or St. Petersburg – the principles of reason. What was built here, in the heart of the jungle, perhaps is not the Campanella's City of the Sun. It is a city belonging to the order of "civilization", rational, who wants to be so perfect, the only God, the one and all-powerful, could come up and order the construction."⁷⁵

Urban layout, and emphasizing sacred city symbols.

The importance of the faith in religious cities is emphasized in its urban structure – locating in certain topography or varying buildings' heights and introducing architectural dominants (as in the Campanella's city).⁷⁶ In Reductions the first method was used (also for defensive reasons).

⁷⁰ "They were brought to civic life and the Church." [in:] J.Lacouture, *Jeziuci*, Warszawa 1998, p.423.

⁷¹ L. Mumford, *The City...* op.cit., p.83.

⁷² P. Lavedan, *Histoire de L'urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941, p.100,101. But the ideas behind the city's creation are not clear. E.A. Gutkind says that it was founded as a mining settlement; [in:] E.A. Gutkind, *International history of city development*, New York 1969, T.1, p.309.

⁷³ S. Kostof, *The City Shaped...* op.cit., p.162,164,165.

⁷⁴ The idea realized in Salt Lake City as the complex of a church, the Tabernacle and Assembly Hall. [in:] *Ibidem*, p.101.

⁷⁵ J.Lacouture, *op.cit.*, s.414

⁷⁶ S. Kostof, *The City Shaped...* op.cit., s.288,289.

In the Middle Ages towers were important architectural elements. They expressed fundamental existential meanings. While in Roman architecture they flanked walls and gates (symbolic elements for Romans), on facades of medieval churches they meant security and transcendental aspirations.⁷⁷

For Andreae the pretext for the central church was the tower of St. Augustine. Just like Freudenstadt, the city was closed in a square. Rejecting quarter buildings made the layout (radial, with streets as concentric squares) clearly emphasized its central element – the building located in the center of the main square. Visual similarity between the plan and labyrinths of medieval cathedrals also indicates the artist's nostalgia for the Middle Ages.⁷⁸

Lang mentions Campanella as one of Andreae's ideological sources (following the Breughel's "Tower of Babel"). The City of the Sun would have (like Christianapolis) the concentric layout of seven circles corresponding to the seven planets of the solar system. Campanella also placed a temple in its center – a circular structure based on columns with the image of the globe on an altar (reflecting the Renaissance taste and influences of Plato and More).⁷⁹

Zion had a square outline and an orthogonal urban layout (like the other examples of religious cities) with a street network in north-south and east-west directions. Such spatial order had its roots in the Bible. Earthly Zion corresponded to its heavenly archetype. Its orthogonality and location symbolized the triumph of the divine order over nature.⁸⁰

Architecture of monuments and public buildings illustrating relations between the places of worship and the seat of a secular authority

Centers of secular power and religion together defined the public space of preindustrial cities.⁸¹ Spiro Kostof lists three cases of political and spatial relations of domains of a prince and a priest: a city subordinated to religion, a sacred territory as the sovereign land of a priest and an attempt to dominate religion by secular authorities.⁸² The theocratic ruler of the city may simultaneously be the highest priest and a king's seat – a worship center. The temple could be the spatial continuation of the palace or the palace could be located in its immediate vicinity.

The Andreae's central citadel was also serving the function of science and education center with community meetings on the first floor and religious congregations, concerts and performances on the ground floor. In the vision binding religion with secular power, education played a significant role. The areas of the central citadel besides an armory, an archive and a printing house were entirely devoted to science and art disciplines: science, medicine, natural history and visual arts. Like Campanella's, the walls of the citadel were adorned with an educational iconography - illustrations of historical events, individuals and natural phenomena.

In the City of Zion 24 temples located on two of the three central quarters with farm buildings were not only performing the function of religious buildings but also of governmental, educational, commercial and communicational facilities. Thus all aspects

⁷⁷ C. Norberg-Schulz, *Meaning in Western Architecture*, New York 1980, p.75.

⁷⁸ S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, p.187.

⁷⁹ H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972, p.80.

⁸⁰ S.L. Olsen, *Joseph Smith's Concept of the City of Zion*, [in:] red. S. Easton Black, C.D. Tate Jr, *Joseph Smith: The Prophet, The Man*, Brigham 1993, p.203-211.

⁸¹ As the Acropolis and Agora in ancient Greece, while a cathedral and a castle in a medieval one. [in:] S. Kostof, *The City Assembled, The Elements of Urban Form Through History*, London 1992, p.82-85.

⁸² *Ibidem*, p.84.

of the city's life were blessed and the civil power was executed by religious personalities.⁸³

Religion clearly visible in secular, urban fabric

In the urban fabric of religious cities the faith was also emphasized outside sacral spaces. In the private spaces it were home altars, whereas at the public level, buildings dedicated to gods or buildings illustrating the social unity.⁸⁴ At Christianapolis religion was associated with work. "On religious grounds the republic of artisans was based." Guilds with towers (reserved mostly for churches in preindustrial cities) were the continuation of sacred space. They functioned as the places of assembly "in the religious and civil matters"⁸⁵ with domed halls, imitating the firmament.

In religious cities figures had symbolic meanings. At Christianapolis it was: 4 (sides of the square, bastions, towers, fortifications, buildings rows, hundreds of people), 8 and 16 (the number of larger and smaller towers inside the city), 20 (the width of buildings), 25 (the width of the narrowest street) and 100 (the diameter of the temple). Lang writes about merging the Christian and Platonic symbolisms (Andreae is considered to be the creator of the Rosy Cross Brotherhood). In the City of Zion the 24 public buildings divided into twelve per a plot, again responded to the religious order of the Bible.

Space shaping social behavior subordinated to religion

Christianapolis is "the republic of craftsmen living in equality, seeking peace and rejecting wealth."⁸⁶ Twenty four councilors are elected by the members of local industry associations, whereas executive power is held by a triumvirate: a minister, a judge and an education's director. The system of government involved the censorship of books, the absence of lawyers, gender equality, free medical care, reducing alcohol and ascetic life. No private buildings, trade, money. Job was the main condition of survival. The system needed such buildings as "public supply houses" - replacing private stores.⁸⁷

Daily schedule in *Reductiones* was similar to the one in convents and encouraged the transformation of customs. Established in 1571 *Nuevas Leyes* gave carefully prepared rules of creating the cities based on European models. Cartesian grid - "the traditional symbol of European civilization", the Renaissance principles of creating the city space, with medieval remains created "stamps" – the models of cities with space often inadequate to their surroundings.⁸⁸

J.W. Reps points out that while the origin of Zion's urban tissue is somewhat unclear (he finds no justification for the staggered arrangement of plots breaking the interiors of streets), Smith probably took its orthogonal layout and form from the cities of the Levites in the Book of Numbers and the Ezekiel's description of Jerusalem. These biblical cities had squarely forms. Like Zion, they were surrounded by farmlands - city-states uniting urban structures with villages.⁸⁹ The important feature of Smith's ideas were small distances between residential development and the centrally situated sacral buildings, connected with the issue of "heritage" emphasized in the Mormon doctrine and often invoked in the context of Zion's consecrated land.⁹⁰

⁸³ S.L. Olsen, *op.cit.*

⁸⁴ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, p.87,88.

⁸⁵ L. Mumford, *The story of utopias*, New York 1970, p.97.

⁸⁶ *Ibidem*, p.84.

⁸⁷ *Public supply house* [in:] *Ibidem*, p.90.

⁸⁸ L. Benewolo, *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995, p.129-133.

⁸⁹ J. Reps, *The Making of Urban America: A History of City Planning in the United States*, Princeton, 1965, p.472.

⁹⁰ S.L. Olsen, *op.cit.*, p.203-211.

MONARCHICAL CITY

Monarchical cities are utopias of power. Traditional preindustrial ones were built under the patronage of a ruler, dedicated to him and named usually after him. They often had a radial forms with monarchs' seats in the center (or a palace and a cathedral – the symbols of secular and religious authorities). An absolutist capital symbolized the authoritarian power. According to Jürgen Habermas in the system in which the transfer of power was associated with social rituals and formal surrounding (insignia, clothing, etiquette, etc.), architecture became the part of political iconography.⁹¹

"The monarchy is necessary for the sake of the world," wrote Dante Alighieri.⁹² The presence of a monarch, or ruling elites in preindustrial cities was indicated as the necessary condition of their existence. Their survival, wealth and spatial development required developed structures of power.⁹³ Creating and developing cities by state authorities illustrates the example of Sforzinda (1457-1465) the subject of Antonio Averlino Filarete's lectures for Duke Lodovico Sforza. (Other examples are Zamość B. Morando, 1578 and Karlsruhe J. Weinbrenner, c. 1715). The relationship between a city and a monarch was a feedback system. Gideon Sjoberg emphasized connections between elites and the size of a city: "Who has ever heard of kings living in villages?"⁹⁴

An exceptional example is Jeremy Bentham's Panopticon (1789). This city - building complex was the utopia of absolute power. Its creator's purpose is stressed by the lack of any other, clearly defined object's function. It could be a school, a prison, a laboratory or anything other.

The seat of a ruler located at the city center

The center of preindustrial European cities was reserved for power and religion, its surroundings for elites, and peripheries for lower classes. In monarchical cities, the center of secular authority was located in a more significant place than sacred buildings. That illustrated the attempt to subjugate religion or the autonomy of the both domains. Another issue was the location of Duke's private residence. It could be located inside an administrative center or separated from it.⁹⁵

In Sforzinda, the prince's palace was located with the cathedral at the central square. This is also visible in Karlsruhe, described as "the complete example of the princely city, the most monumental result of central planning in Germany, the pure embodiment of absolutism."⁹⁶ The residence of its founder - Karl Wilhelm - was placed in the center of the complex and the seats of officials – in the inner circle of buildings. The neighboring "village" was planned for the people of lower status.

The central tower of Panopticon is the seat of its ruler - observer. Panopticon was supposed to be the machine of power, regardless of whom and why would become "the monarch". Bentham believed that anyone could enter the tower and become the observer, which eliminated the possibility of passing the object in tyrant's hands. Panopticon was planned as the "nearly democratic" mechanism of discipline.⁹⁷

⁹¹ J. Habermas, [w:] W. Sonne, op.cit., p.35.

⁹² S. Kostof, *The City Shaped...* op.cit., p.187.

⁹³ T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971, p.206-212.

⁹⁴ G. Sjoberg, *The preindustrial city*, New York London 1960, p.111.

⁹⁵ The area, weight and position of the center of administration was also dependent on such factors as the extension of bureaucratic domain and the number of palace guards. [in:] S. Kostof, *The City Assembled...* op.cit., p.94,95.

⁹⁶ W. Koch, *Style w architekturze, arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996, p.405.

⁹⁷ For Bentham it was a humanitarian institution, rehabilitating (educating) without the use of force or violence. New function was typical for the era of enlightenment – prison projects in the interest of hygiene and purification of moral society. [in:] Ibidem, p.363-365.

Only in Zamość the ruler's palace was moved aside. Bernardo Morando linked Zamoyski Palace with the city's axis which connected the building with other public buildings, its main square and fortifications. Thus the palace was autonomous and at the same time a compositional unity with the rest of the complex was created. Located a little away from the city, the facility was built "of architecture not overwhelming the city, which - although linked with residence - created a consistent whole" and connected with it by the public space – the square between the collegiate and the University of Zamość.⁹⁸

The weight of the monarch's residence emphasized by topography or differences in the scale of buildings

Two factors influenced the form of the prince's seat in the monarchic city: the ambition of the ruler and his safety. The first of them was demonstrated in the notion of stability and wealth. It had cultural roots in the archetypal associations of rulers with religion, assigning them omnipotence and divine qualities. Their ambition was illustrated (among other elements) by use of natural topography and the diversity of buildings' scales. The "royal" seat was the most important architectural dominant. Various versions of this can be seen in all the examples.

All buildings in Sforzinda were rising towards the center, giving the impression of locating objects around the central square at the top. In Karlsruhe the palace buildings were initially the only realized objects. The urban part of the city was completed by the Karl Wilhelm's grandson, at first as wooden buildings. Two generations later, Friedrich Weinbrenner replaced them with brick ones, creating a multifocal system – a ceremonial unity with merged squares and uniform arcade buildings of *Large Strasse*.

A monarch's building was often crowned with a palace tower. Such one was the focal point of Karlsruhe.⁹⁹ When the Marquis entered the tower, he could look at the city like warden looking at all the corners of the courtyard of his prison" – as in Panopticon. Morando also gave the Zamoyski Palace a high tower, but it did not have the function of surveillance. It was the observation spot.¹⁰⁰

Urban layout (usually radial) always characterized by axial symmetry and geometrical arrangement

Most of the described examples have radial urban layout, like Sforzinda and Karlsruhe (where even the name of the street surrounding the castle is *Zirkel* – a wheel). Radial was the layout of rooms in Panopticon. Only Zamosc, despite its axial skeleton, is an orthogonal city.

Karlsruhe is a system joining the residence of Karl Wilhelm with the city and the park. The forest adjacent to the palace on the north completed it with avenues and clearings. Karlsruhe's multiaxiality has its origins in the Baroque *trivium*, but the Duke's seat was not placed in the geometrical center of the city its formal center. Sectors on the other side of the palace were occupied by the park. The ruler, maintaining the centrality of the monarchical town, used the independence and security of distant castle.

Sforzinda with its regular system was the illustration of the perfect prince. Simultaneously, the city of the early Renaissance illustrated the conflict typical for the period; the conflict between the humanistic point of view and its implementation. Rational planning aimed in opposition to medieval cities dependent on their prince in fact required an efficient, centralized authority, caring for the city's perfection. The symbolism of absolutism in this project completes the theory of the magical significance of applied numbers and figures.

⁹⁸ W. Ostrowski, *Urbanistyka współczesna*, Warszawa 1975, p.96,97.

⁹⁹ S. E. Rasmussen, [in:] *Ibidem*, p.97.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p.97.

Eight-point star in the city's outline, formed by two intersecting squares was to combine the four Aristotelian elements: heat and cold, drought and moisture.¹⁰¹

Although radial urban layout was also typical for military assumptions, according to Kevin Lynch it was the expression of power.¹⁰² According to Georg Simmel symmetry is also the feature of political realities of the city close to despotism, and asymmetry – the incarnation of democracy.¹⁰³

Fortified city limits

The sense of security is perceived as one of the most important features of *civitas*.¹⁰⁴ In the preindustrial city it was associated with creating fortifications. Sforzinda and Zamosc were planned as fortified cities. In monarchical cities in addition to walls surrounding their area, a clearly marked boundary between the monarch's seat and urban tissue sometimes appeared, illustrating his personal safety, the stability of the political system and organized transfer of power, while showing the relationship of the ruler and his citizens. Leon Battista Alberti presented the model of an internal citadel as a residence for "cities of a tyrant, acting against the will of citizens" and the "open" palace for the "caring" monarch. The defense was necessary not only from attacking enemies, but frequently from the attacks coming from inside the city - its citizens.¹⁰⁵ According to Kevin Lynch one of the ways to provide the cosmic order (achieved by the dominance of a group or an individual) was isolation of rulers, eliminating unpleasant sounds, views and undesirable social units.¹⁰⁶

The Panopticon's fortification was the circular, external building, divided into cells of a depth equal to its width. Single rooms eliminated crowd - the source of exchange, mixing units, and – thus – the uncontrolled flow of thoughts. Just like in monasteries, the community of Panopticon was to be isolated from the rest of society, subjected to supervision and distribution. Panopticon was inhabited by the community of separated individuals. The lord in fact isolated the undesirable units – abnormal for the perfect utopian society – from the rest of society, clean and disciplined.¹⁰⁷

Only Karlsruhe was not limited by walls. Merging it with the surrounding landscape was the sign of times. The characteristic feature of baroque arrangements uniting the city with the park was the lack of physical limitations. Axes ran endlessly, illustrating the apotheosis of the monarch.

Public space shaped for the presentation of the ruler's domination, large squares parade routes

While roads, streets, pedestrian routes etc. in urban typology are primarily places of transit, a central square – a destination point – is the space of interaction. Two models of behavior were present here: free, private meetings and ritual assemblies - festivals, parades, public executions and riots. The monarchical lord controlled social behavior to dominate the public space.¹⁰⁸ It was meant to be the expression of power, wealth, and sophistication of hereditary rulers.¹⁰⁹

¹⁰¹ S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, p.187.

¹⁰² K. Lynch, *Good... op.cit.* p.79. Irregular outline of Zamosc was adapted to the topography of the land.

¹⁰³ G. Sonne, *op.cit.*, p.30.

¹⁰⁴ C. Norberg-Schulz, *Bycie, przestrzeń i architektura*, Warszawa 1999, p.29.

¹⁰⁵ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, p.75.

¹⁰⁶ K. Lynch, *Good... op.cit.*, p.359.

¹⁰⁷ M. Foucault, *Panopticism* [in:] red. N. Leach, *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005, p.35-361; M. Foucault, *Nadzorować i karać*, Warszawa 1998, p.200.

¹⁰⁸ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, p.124.

¹⁰⁹ K. Lynch, *Good... op.cit.*, p.359.

According to Lewis Mumford creating the main city square as an elementary figure in baroque planning limited its "the social content." When the shape of the square was not conditioned by its function and wasn't the outcome of its urban fabric, it was not the scenery of everyday land didn't reflect it (as in the Middle Ages).¹¹⁰ Only in Sforzinda (of the presented cities) the public space was shaped appropriately to the needs of its population – with a multifunction center, three squares and the cathedral with the prince's palace around the central, largest one with unfurnished plate – the symbols of secular and ecclesiastical power thus equated (in contrast to Karlsruhe). The original design of Sforzinda proposed an observation tower in its central point (similar to Panopticon, or the tower of St. Augustine), but it was abandoned as not reflecting the structure of power and the ambition of its patron. In Zamość the location of public buildings resembled Sforzinda, with public spaces and squares placed on the basis of function.

In Karlsruhe axes were formed classically. They begin in the palace tower. Further on north - south axis the cathedral in the central square closes perspective at the intersection of the axes. On the east - west axis are placed "green squares" created cutting greenery.

Panopticon is a distinctive example where the control of social behavior occurs in the structure without any public space. The external building with windows on two opposite walls acted like Venetian mirrors; allowing the supervisor to observe the entire area of all cells, while remaining invisible.¹¹¹ Dividing the tower with perpendicular walls and hiding door holes behind partitions (for silent movement) showed no presence or absence of the guard. "Invisibility is the guarantee of order."¹¹² The constant surveillance meant the perfect power, and the architectural tools enabled it even if the human factor failed and the observation was interrupted. The supervised knew that they could be observed anytime. There was no need of the guard's constant presence, so the system allowed for the economization of power - fewer supervisors, more supervised.

Freudenstadt can also be assigned to the group of monarchical cities. In its previous plan the seat of the sovereign took the central point - fortified, surrounded by a moat, in the type of a palazzo in a fortress, distinguished from the surrounding buildings by the scale. The object was located at the intersection of axes, surrounded by the network of concentric roads in the shape of squares, forming the characteristic radial variation of cities with square outlines (based on Dürer's model cities).¹¹³

THE CITY OF CLASS SOCIETY

City of class society is a system reflecting its socioeconomic relations. Examples of such cities are: A City on Two Levels, Leonardo Da Vinci (XV / XVI century), *Città Ideale*, Giorgio Vasari il Giovane (1598), *Scaenographias* S. Serlio (XVI century) and Le Corbusier's *Cité Contemporaine* (1922).

The society of preindustrial cities was divided into two or three classes: elites (5-10% of residents, literate and dominating the structures of power, religion and education), burghers and peasantry. The community was supplemented by "exiles" from the three states.¹¹⁴ Tadeusz Tołwiński wrote that social and economic differences between

¹¹⁰ L. Mumford, *The City in History ... op.cit.*, p.392.

¹¹¹ In the first version of Panopticon Bentham envisioned the acoustic surveillance through a system of pipes, but he abandoned the idea. He could not deal with side-effect - the possibility of listening the guard by the prisoners. [w:] *Ibidem*, p.367.

¹¹² M. Foucault, *Panopticism... op.cit.*, p.361.

¹¹³ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, p.79. Unlike Filarete - teaching his prince urban design - Schickhardt was educated in this field by his patron. Under the founder's supervision, rejecting subsequent proposals of the project, the ideal Renaissance city was created, in the place of the initial project, based on the aesthetics of medieval towns. [w:] S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, p.187.

¹¹⁴ G. Sjoberg, *op.cit.*, p.110.

inhabitants of one city (reflected in the city planning and architecture) emerged during the Renaissance and increased in the Baroque. This issue accompanied the strengthening of state power. In medieval cities differences in the wealth of citizens tried to be reconciled (by creating plots of the same size etc.). In the early modern society (the Renaissance) the society was conceived in the terms of states.¹¹⁵ Belonging to a particular state was the matter of succession. Wealth was the secondary issue. It got the supreme importance after the industrial revolution. Money created differences in the quality of life then and social classes didn't want to or couldn't mitigate them. The efforts of political authorities in this matter were limited, as according to the idea of liberalism, traditional forms of public control were perceived as the relics of preindustrial era.¹¹⁶

Residential buildings located according to social classes

In the cities of class society, classes placed higher on the social ladder were located nearer the center (at the main squares and streets) and higher - converting the idea of *piano nobile* into the urban dimension. The ideal cities of Leonardo Da Vinci were adapted to the system of bourgeois republic - free cities, where buildings met the needs of ruling classes: aristocracy and bourgeoisie. Da Vinci also tried to solve the problems of working classes. The palaces in "A City on Two Levels" were designed for nobility, but on their lower and upper floors they had rooms for working classes. For the lower classes Leonardo also predicted a multi-family tenement house (well-lit).¹¹⁷

In the city of Cavalier Giorgio Vasari one can see a procedure similar to the "monarchical cities" - the prince's palace located in the city's central point on a special square. The building - an architectural dominant - was clearly visible not only on eight city axes, but also from all its important points, starting from gates. Its symbolic meaning was simple - the prince takes care of the city. That emphasized also the openness of the palace - the building with not only residential but also administrative purpose.

The specific example of a class society city was Le Corbusier's *Cité Contemporaine* - the city of administration. Its "management centers", focusing media (telephone, radio), financial operations, and the management of the city and its industry, were occupied by the elite controlling industrial society. Le Corbusier invented a social hierarchy like in a plant, but he didn't assign the city any particular regime. Elites of *Cité Contemporaine* (composed of the heads of enterprises, scientists and artists - the most talented individuals) could either be leading bourgeois or communist society.¹¹⁸ Le Corbusier formed residences adapted to this hierarchy: luxury apartments in *Unites* located in the center for elites and cities - satellites for the rest of the society.

Diversified architecture of houses

In cities of Cavalier Giorgio Vasari and Sebastiano Serlio appears Alberti's typology of houses based on the social classification of residents.¹¹⁹ The program of the Giorgio Vasari's city was based on relations in the renaissance Florence. The social and financial stratification was reflected in various types of houses: from the prince's palace in the city center, through residences of wealthy nobles, to the homes of craftsmen.

The forms of Sebastiano Serlio's buildings are stylistic patchwork of renaissance and ancient motifs drawn from Italian and gothic French buildings, paving architecture a way

¹¹⁵ T. Tołwiński, *op.cit.*, p.258. N. Davies, *Europa, rozprawa historyka z historią*, Kraków 1999, p.557.

¹¹⁶ L. Benevolo, *The City In History... op.cit.*, p.733 and n.

¹¹⁷ T. Zarębska, *Teoria... op.cit.*, p.80; The different is the opinion of Helen Rosenau accusing Leonardo of „inhumane detachment” [in:] H. Rosenau, *op.cit.*, p.56.

¹¹⁸ Le Corbusier's ideas were close to Saint-Simon's (social hierarchy created by people with specific competencies) but not directly based on them. Le Corbusier didn't read Saint-Simon. [in:] R. Fishman, *L'utopie urbaine au XX siecle, Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier*, Bruxelles 1979, p.148,149.

¹¹⁹ T. Zarębska, *Teoria... op.cit.*, p.94

into mannerism. The Serlio's typology covers from the dwellings of the poor up to the high palaces of rich merchants (six levels). The homes for poor artisans were semi-detached, row or multi-family houses (with 4 apartments). Their architecture was modest and non-functional, with narrow, dark spaces and badly planned communication. They were placed away from monumental public spaces, sometimes outside city gates. High density of plots left no room for courtyards (sometimes only small yards). Buildings of the poorest citizens were merged for economic and functional reasons with rows of ordered buildings and common spaces inside quarters.

Serlio located villas with gardens and detached houses in less dense urban areas – the spacious areas of the city far from its squares. They had more fragmented structure and variously shaped plan. The space for large gardens and courtyards was left and on walled, rectangular plots. Buildings in the city center, in turn, were planned with two meticulously designed facades: "noble and very wide" on a monumental street and less representative on a "busy street". Shops were located on their ground floors. In the book VII a merchant building was described with residential and commercial functions – eight shops and eight flats above them (on three levels). It was a model of a tenement house.

Unites of Cité Contemporaine had duplex *appartements – maisons*, equipped with service and commercial area providing 24-hour shopping, laundry and meals - like in a luxury freighter. In the apartments of "satellite cities" basic comfort was provided. The designer, however, deprived them of public services, recognized as the sign of luxury. Unlike in preindustrial cities, modernist social classes of *Cité Contemporaine* were created on the basis of skills not inheritance and they weren't financially diversified. Neither luxury apartments, nor grounds could become a private property. Material privileges Le Corbusier replaced with harmony among all inhabitants.¹²⁰

Accessibility and form of public spaces assigned to social classes

Public spaces in the described examples were shaped according to social divisions. This method is illustrated by the Serlio's theatrical sceneries.¹²¹ *La Scena Tragica* shows the interior of a street with symmetrical forms of classical architecture, closed by a triumphal arch. With the motives of the obelisk, the triumphal arch and porticoes it refers to "roman" Peruzzi's sets. The monumental scene depicts the residences of "great personalities". "In does not represent a building that was not noble."¹²² *La Scena Comica* shows the confusion of architectural styles – medieval details interwoven with renaissance. Free layout with greater diversity of forms, dynamically articulated volumes compete rather than interact with each other (as in medieval cities). Residential buildings are private homes. Serlio mentions the necessity of building there a temple, a tavern and a "pimp house". The composition of the theatrical perspective is regarded by Teresa Zarębska largely as the result of function. (The drawings are accompanied by *La Scena Satirica*, depicting a rustic, primitive landscape.) Helen Rosenau gives Serlio's sets as the examples of "art for art's sake", expressing the most severe differences between the Renaissance and Mannerism. The renaissance social approach to ideal cities replaced a formal creation, expressing the severity of centralized state and class divisions.¹²³

The elite of *Cité Contemporaine* like the bourgeoisie shapes its members through close contacts in units and the exchange of information. It took place in public meeting places: shops, restaurants, cafes, clubs and art galleries on the terraces of high-rise buildings in the center.

¹²⁰ R. Fishman, *op.cit.*, p.151.

¹²¹ E.A. Gutkind, *op.cit.*, p.125-126; T. Zarębska, *Teoria... op.cit.*, p.95.

¹²² S. Serlio, *D'Architettura*, ks.II, p.80, [*in.*] *Ibidem*, p.95.

¹²³ *Ibidem*, p.95.

Multi-level communication reflecting the structure of society

As to the transport, Leonardo's City on Two Levels reveals a very clear distinction between social classes. Le Corbusier in *Cité Contemporaine* also planned systematized communication, but he based it on factors independent of social reality – different modes of transport and speed.

The "high" streets of the City on Two Levels were designed only for pedestrian traffic of *gentiloumini*¹²⁴ and lower for *poveraglia*, vehicles, goods and services. Leonardo turned the medieval system of economic roads into the communication network of uniform width (30 yds.). Water transport was provided by the underground network of wide canals, running in the buildings' basements. The system of dams controlled boat access to the canals from a river (and a pool). Boats were unloaded in houses' basements and high bridges allowed their passage. Along the canals were also placed pedestrian porticoes. Leonardo's traffic segregation is innovative and announces modern retreat from the elements of a street and a quarter.¹²⁵ The two zones also were shaped differently. The pedestrian porticoes along the *piano nobile* contrasted with lower buildings and underground streets receiving no direct light, dependent on the openings of streets above them. Da Vinci did not explain the functions of the lower buildings - perhaps foresaw them for the staff. The network of higher streets intersected the lower every 180m. Both systems were connected by spiral staircases. Leonardo's care of lower social classes is visible in keeping their space without any dirt and stench.

The vertical variation of space conditioned by the structure of society occurs in ancient times, partly due to practical reasons. It is noticeable in the concept of *piano nobile*, a representative floor that by raising the street level gives privacy and distance from the inconveniences of preindustrial public space (noise, dust, smell).¹²⁶

The class distribution of city space is also seen in other examples of ideal cities, for example in the renaissance cities of Vincenzo Scamozzi, dividing the society (its upper class) into four groups: "representatives of free professions" (in homes with gardens and courtyards near the center but in quiet districts), nobilities (in large residences with spacious gardens and courtyards at the most prestigious streets of his cities), bourgeoisie (on cheaper plots but in nice neighborhood, close to their suburban estates), merchants and bankers (at main squares, in business areas).¹²⁷

SUMMARY

Structures and ideals of the communities living in the examples of ideal cities described above were reflected in their siting and forming. In the center the most important object was localized – a religious building or the seat of power. Its architecture emphasized its importance – with a monumental form, and sometimes raising the terrain or differencing its scale in relation to surrounding buildings. Also in a city with distinct class divisions locating and shaping other buildings symbolized the place on the social ladder.

Development of public spaces was also subordinated to certain social doctrines. In the monarchical cities vast plazas and ceremonial roads presented the dominance of their rulers and in the religious ones – their priests. In the cities of social classes space and communication were zoned in accordance with the social classes. Their urban layout often corresponded to popular association of central and axial symmetry with absolutism.

The issue of borders between the cities and their surroundings was considered variously. One can see fortifications in the Renaissance examples and surrounding greenery in the

¹²⁴ Ibidem, p.74; S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, p.237.

¹²⁵ S. Kostof, *The City Assembled... op.cit.*, p. 237.

¹²⁶ Ibidem, p.198.

¹²⁷ T. Zarebska, *Teoria... op.cit.*, p.150,152; G. Sjoberg, *op.cit.*, p.136,137.

later ones. A distinctive feature of the monarchical cities was the idea of the walls in the interior of the city – always reconsidered by the planner. Separating the prince's seat from his citizens (or not) depended on the nature of his power.

Gradual decay waited for the examples of the urban models described above. It was associated with the slow death of the social ideas that they represented. The secularization of society advancing since the Enlightenment was expressed in architecture by limiting the scale of religious centers and losing the dominant positions of temples. Together with dividing cities into functional zones, spiritual spaces became utilitarian ones. Architecture previously dedicated largely for the purpose of religious worship was transformed into utilitarian space and also office buildings and malls got monumental forms reserved for temples.¹²⁸

As a logical consequence of monarchy Lewis Mumford gives democracy, created after the fall of tyranny. The strong power of one person is the result of confusion and uncertainty and the democratic vulgarization follows the absorbing of unit's charismatic energy in the modes of bureaucratic machine – a robust system.¹²⁹ The monarchical ideal city and the city of class society were replaced by the model of democratic city and then socialist.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Bauman Z., *O ładzie, który niszczy i chaosie, który tworzy czyli o polityce przestrzeni miejskiej*, [w:] Kultura i Społeczeństwo, nr 4, 1996, s. 8.
- [2] Benevolo L., *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995.
- [3] Braunfels W., *Urban Design In Western Europe, Regime and Architecture*, Chicago 1988.
- [4] Curtis J.W.R., *Le Corbusier, Ideas and Forms*, London 2001.
- [5] Easton Black S., Tate C. D. Jr (red.), *Joseph Smith: The Prophet, Tha Man*, Brigham 1993.
- [6] Eaton Ruth *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002.
- [7] Fishman R., *L'utopie urbaine au XX siecle, Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, Le Corbusier*, Bruxelles 1979.
- [8] Foucault M., *Nadzorować i karać*, Warszawa 1998, s.191-220.
- [9] Girouard M., *Cities & People, A Social and Architectural History*, New Haven London 1985.
- [10] Gutkind E. A., *International history of city development*, New York 1969.
- [11] Johnson P., *Historia chrześcijaństwa*, Gdańsk 1993.
- [12] Koch W., *Style w architekturze, arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996.
- [13] Kosiński W., *Miasto I piękno miasta*. Kraków 2012.
- [14] Kostof S., *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991.
- [15] Kostof S., *The City Assembled, The Elements of Urban Form Through History*, London 1992.
- [16] Krier R., *Urban Space*, London 1984.
- [17] Lang S., *The ideal city from Plato to Howard*, [w:] Architectural Review, Nr 668, London 1952, s.91-101.
- [18] Lacouture J., *Jezuici*, t.1, *Zdobywcy*, Warszawa 1998.
- [19] Lavedan P., *Histoire de L'urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941.
- [20] Leach N. (red.), *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005.
- [21] Lynch K., *Good City Form*, Cambridge, Massachusetts 1994.
- [22] Mumford L., *The Story of Utopias*, New York 1970;
- [23] Mumford L., *The city in history, Its origins, Its transformations, Its Prospects*, London 1961.
- [24] Mumford L., B.S. Turner, *The Culture of Cities*, New York 1970.
- [25] Norberg-Schulz C., *Meaning in Western Architecture*, New York 1980.

¹²⁸ S. Kostof, *The City Assembled...* op.cit., p.91.

¹²⁹ L. Mumford, B.S. Turner, *The Culture of Cities*, New York 1970, p.391.

- [26] Ostrowski W., *Urbanistyka współczesna*, Warszawa 1975.
- [27] Reps J., *The Making of Urban America: A History of City Planning in the United States*, Princeton 1965.
- [28] Rosenau H., *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.
- [29] Sjoberg G., *The Preindustrial City, Past and Present*, London, New York 1960.
- [30] Smith J., *An Explanation of the Plat of the City of Zion, Sent to the Brethren in Zion*, [w:] Reps John W. (red.), <http://www.library.cornell.edu/Reps/DOCS/smith.htm>.
- [31] Sonne W., *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003.
- [32] Tołwiński T., *Urbanistyka, Tom 1, Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1947 .
- [33] Whittick A. (red.), *Encyclopedia of urban planning*, New York 1974.
- [34] Zarębska T. (red.), *Miasto idealne kawalera Giorgio Vasariego obmyślane i narysowane w roku 1598*, Warszawa 1962.
- [35] Zarębska T., *Teoria urbanistyki włoskiej XV I XVI wieku*, Warszawa 1971.

O AUTORZE

Dr inż. arch., adiunkt w Katedrze Architektury Mieszkaniowej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. e-mail: ernestynaszpakowska@gmail.com.

AUTHOR'S NOTE

Tutor in Chair of Housing, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology. e-mail: ernestynaszpakowska@gmail.com.